

УДК 323.2

Постмодерні трансформації взаємодії між народом і владою

Ігор Поліщук,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

Стаття присвячена проблемі політико-культурних трансформацій у взаємодії між політичною владою та її єдиним джерелом в демократичному дискурсі – народом. Ця вічна проблема політичної науки розглядається в хронологічній послідовності в загальносвітовому контексті та за умов сучасної України. На основі теорії циклів робиться прогноз політико-культурного розвитку України у найближчій перспективі.

Ключові слова: політична культура, традиційна культура, епоха модерну, постмодерн, теорія циклів.

The article studies the problem of political and cultural transformations within interaction between political power and its only source in democratic discourse – the people. This eternal problem of political science is reviewed in chronological sequence in a worldwide context and within present-day Ukraine.

Keywords: political cultural, traditional cultural, modern epoch, post-modern, theory of cycles.

Серед ключових аспектів, що визначають природу якогось політичного режиму, проблема культури взаємодії між політичною владою і народними масами посідає одне з чільних місць. Цей аспект є одним з найголовніших з огляду на те, що він визначає якість політики, її демократичність чи недемократичність. Роль народу у прийнятті та здійсненні стратегічних рішень політичної еліти, відповідальність політиків за ці рішення – цей проблемний ряд є **предметом** розгляду нашої статті, яка побудована таким чином, що спочатку пропонується ретроспектива її загальносвітового

контексту, а потім визначається її українська специфіка.

Актуальність вивчення означеної проблеми полягає в тому, що після „помаранчевої революції” український соціум опинився на роздоріжжі між авторитарним реверсом та об’єктивною необхідністю модернізаційного прориву в XXI столітті. Загальносвітовий контекст допомагає зрозуміти еталонні норми, що утвердилися в світових поліархіях, а розгляд української специфіки дозволяє розглянути місце сучасної України в світовому політичному процесі та визначити її реальні перспективи в політичному транзиті.

Бібліографія проблеми вельми широка. Починаючи з античних мислителів Платона [1] і Аристотеля [2], німецького філософа-просвітника Й. Гердера й закінчуючи сучасними авторами, серед яких вже стали класиками сучасної політології американці Г. Алмонд і С. Верба [3]. Сучасні уявлення про поняття „політична культура” викладають такі видатні політологи, як Є. Вятр [4], П. Бурдье [5], Дж. Сарторі [6], Д. Грей [7], Д. Белл [8].

Досить повний огляд проблематики, пов’язаної з політичною культурою України, Росії та інших постсоціалістичних країн, цікаві соціологічні дані можна знайти у збірнику статей українських науковців з різних галузей суспільствознавства „Політична культура: теорія, проблеми, перспективи” (К., 2004), в колективній праці провідних українських соціологів і політологів — „Политическая культура населения Украины” (К., 1993), у працях І. Яковенка [9]. Важливі питання взаємодії між народом і політичною владою порушуються у працях українських вчених М. Михальченка [10], Д. Видріна, А. Адаменко [11], В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала [12], В. Веденєєва [13], В. Матусевича [14], В. Ясинської [15], М. Розумного [16], М. Кузьміна [17].

Загальносвітовий контекст

Традиційна культура, яка відповідає періоду існування традиційного суспільства, охоплює найтриваліший період розвитку людської цивілізації (від найдавніших часів до кінця XVI століття). В часовому вимірі епоха модерну є лише епізодом порівняно з епохою традиційного суспільства (від кінця XVI до кінця XX століття). Постмодерн – це лише доба в координатах традиційного суспільства (кінець XX – початок XXI століття).

До традиційних суспільств зазвичай відносять родові общини, суспільства військової демократії, східні деспотії, античні поліси, середньовічні європейські монархії [17, с. 85]. За винятком практики взаємодії між суспільством і владою в античних полісах (демократичних республіках, де діяв принцип *res publica – res populi* „державна – справа народу”) в інших традиційних суспільствах спостерігаємо відсторонене,

навіть відчужене співіснування державно-владних інституцій і народних мас. Можновладці розглядали суспільство винятково як засіб відтворення й забезпечення свого матеріального існування, а народ сприймав владу як недосяжну для себе верховну інституцію.

Епоха модерну породжує принципово іншу політичну культуру й державну традицію. Головне зрушення полягало в тому, що на заміну теологічним поглядам на походження і природу державної влади (вся влада від Бога) прийшла інша філософія стосунків між народом і політичною владою. Виникає договірна теорія походження держави, яка розглядає інститути влади як підсумок суспільної угоди між суверенним народом та можновладцями, які мусять через делеговані їм повноваження захищати природні права людини (право на приватну власність, право на свободу слова, право на життя тощо).

Революційною за своїм значенням була ідея Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет [18], суть якої полягає в тому, що саме народ (і ніхто інший) є єдиним джерелом державної влади. Політична культура модерну здійснює ренесанс античної полісної традиції. Державна влада інтерпретується не як щось незалежне від суспільства, а навпаки – як феномен, який є похідним, службовим соціальним інститутом. Філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою і народом, характерна для епохи традиційного суспільства, в епоху модерну змінюється на філософію взаємної залежності і партнерства між державною владою та її джерелом – народом. Політична влада перестала бути чимось відчуженим, незалежним від суспільства. Формується ліберальна політико-культурна традиція, яка виводить народ і державну владу на один щабель: постулюються підзвітність та обов'язки влади перед народом, а не тільки навпаки.

Якщо в попередній період (в епоху традиційного суспільства) державна влада по суті байдуже ставилася до багатоманітності приватних практик підданих, тому що існувала, як вже зазначалося, дещо окремо, то в епоху модерну, коли держава перетворюється на активний суб'єкт повсякденного життя громадян, вона активно впливає на їх життєвий стиль та індивідуальне буття. Поступово виробляється доктрина свободи, яка, на думку Дж. Грея, ґрунтується на історично та культурно обмеженому тлумаченні соціального та політичного суб'єкта [7]. Це відбувається при тому, що широко постулюється принцип недоторканності приватного життя громадян та плюралізму їх політичних поглядів.

Свого апогею розвитку держави епохи модерну сягає в середині ХХ століття з виникненням та втіленням у життя концепції держави добробуту (The Welfare State). Суть її полягала в тому, що всі члени соціуму мають бути забезпеченими через державне регулювання усіма матеріальними благами і послугами, необхідними для нормальної життєдіяльності людини. Держава встановлює „прожитковий мінімум” – мінімальний рівень доходів, який дозволяє будь-якому громадянину

забезпечити належний рівень харчування, потреби в одязі, взутті, оплаті житла, транспортних перевезень, задовольнити потреби в галузі охорони здоров'я, культури тощо. Держава піклується про створення і підтримку інституційних норм і меж соціально орієнтованого ринкового господарства, нейтралізуючи негативні для суспільства наслідки вільної конкуренції. Як зазначає М. Кузьмін, „образно кажучи, держава модерну в початковий період свого існування виконувала ролі юриста, поліцейського та військового, протягом ХІХ – ХХ століть стала за сумісництвом економістом, лікарем, вчителем та узагальненим носієм культурних якостей у вигляді концепції національної держави” [17, с. 86]. Отже держава добробуту цілком перетворюється на інститут, що виконує переважно функцію надання громадянам послуг, серед яких основними є управлінські послуги в різних галузях соціального життя. В політичній культурі держав добробуту з максимальним розширенням у ХХ столітті виборчих прав громадян формуються активістські настановлення, адже для того, щоби отримувати від держави якісні послуги, необхідно активно впливати на її функціонування.

Епоха постмодерну розпочалася наприкінці ХХ століття.

Якщо модерн, з подачі Р. Арона та У. Росту, розглядався переважно як соціально-економічна та культурна система, у якій домінували промислове виробництво й технології, існувала інституціоналізація розподілу праці, раціоналізація соціальних відносин, то постмодерн, в концепції Д. Белла, інтерпретується як соціально-економічна та культурна система, що ґрунтується на обслуговуючій економіці, інтелектуальних технологіях, знаннях як головному ресурсі виробництва, плюралізмі виробничої організації, широких та інтенсивних комунікаціях [8, с. 230 - 238].

Для позначення феномена сучасного суспільства вчені використовують різні терміни й поняття, які взаємодоповнюють одне одного — інформаційна епоха [19], третя хвиля [20], глобалізм [21; 22], постіндустріальне суспільство [23; 24], соціально-правова держава [25], гуманістичне право [26]. В цьому суспільстві свій вплив на соціум влада здійснює через державу і право, певну структуру владних інституцій, повноваження яких обумовлюються принципами організації законодавчої, виконавчої та судової влади.

Напевно, є сенс говорити про загальну невизначеність та про розірваність буття індивідів в нашу епоху, що означає фактичну маргінальність культури більшості людей та процес маргіналізації інших. Вочевидь, маємо справу з тим, що за умов перехідного суспільства (поняття вживається стосовно всього світового соціуму, який глобалізується та в цілому не може навіть контурно окреслити риси майбутнього) перехід людини в нове соціальне середовище є неповним, незавершеним. У підсумку спостерігаємо втрату попередніх та ненабуття нових сталих соціальних зв'язків більшістю індивідів, які не можуть по-справжньому пристосуватися до нових умов життя. В сучасному світі маргінальне становище стало „нормою” існування значної кількості людей, які набувають рис амбівалентної, роздвоєної

свідомості, втрачають політичні й соціальні орієнтири та стають жертвами політичних маніпуляцій. Швидкоплинне життя у постмодерну епоху змушує громадян поводитися стосовно державної влади в залежності від актуалізації тієї чи іншої іпостасі свого буття. У громадян втрачається чітке, однозначне уявлення про державну владу, її функції, місце і роль в житті соціуму. Це стає причиною кризи участі. Про це, до речі, пише Дж. Грей: „Відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами охопило сьогодні всі західні держави, включаючи Сполучені Штати Америки” [7, с. 79].

На зміну активістській культурі епохи модерну приходять культура маргінальна епохи постмодерну. Громадянам, які не визначилися щодо цінності держави як такої, живуть у невизначеному соціальному середовищі, немає особливого сенсу проявляти політичну активність. Відтак можна передбачити, що у найближчій перспективі в постмодерністській політичній культурі участь громадян у суспільно-політичному житті розвиватиметься за хвилями, по синусоїді, в залежності від конкретної ситуації та її значення для їх інтересів. Більше того, пересічні виборці, виховані у попередню епоху, готові в основному сприймати якраз модерністські культурні настанови. Вони, як правило, не замислюються над тим, що вчені називають особливостями епохи постмодерну. Складність стосунків між народом і державою в наш час полягає в тому, що громадяни вимагають від урядів зрозумілих для себе пояснень того чи іншого політичного курсу, а у державних діячів таких пояснень іноді просто немає. На думку М. Кузьміна, „вимога зрозумілості та фактична неможливість пояснити – основний культурний конфлікт сучасної перехідної епохи” [17, с. 88]. Дослідник зазначає: „Культурі традиційного суспільства притаманна незалежність життєвого світу політичної влади і життєвого світу решти суспільства. В епоху модерну влада стає, з одного боку, активним актором соціальних процесів, з іншого – сприймається суспільством як сторона взаємовідносин, що має чітко визначені обов’язки. В постмодерні відносини влади і суспільства набувають реактивного характеру: втрачається чітко структурований порядок, політичні дії стають реакцією на ситуацію” [17, с. 85].

Загалом держава постіндустріального суспільства (постіндустріальна держава чи держава епохи постмодерну) розвивається у двох напрямках – внутрішньому і зовнішньому. Внутрішні функції спрямовані насамперед на розвиток інформаційного суспільства – суспільства інформаційних технологій, а зовнішні – на рух до глобалізму, загальнопланетарної цивілізації. Отже постіндустріальне суспільство має щонайменше два виміри – інформаційне суспільство (всередині країни) та глобалізм (на міжнародній арені).

Україна: на традиційному узбіччі чи в загальному контексті?

Україна має свої історичні особливості, головна з яких полягає в

тому, що одна з найбільших європейських націй протягом своєї історії здебільш перебувала в колоніальному та напівколоніальному стані. Татаро-монгольське нашествя, литовський, польський протекторат у період середньовіччя, перебування в Російській та Австро-Угорській імперіях різних територій України, голодомор (фактично — геноцид) початку 1930-х років у складі СРСР наклали відчутний відбиток на генетичний код українського народу, сформувавши характерні особливості колоніальної ментальності, головна з яких – відчужене ставлення до влади як такої, сприйняття громадсько-політичного життя як чогось далекого, відстороненого.

Разом з тим, Україна має яскраві епізоди суверенної державної традиції. Це Держава русів (Київська Русь), Галицько-Волинська держава, Козацька республіка, Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. Для цих держав були притаманні в тій чи іншій мірі спільні риси, які є ознаками української національної політичної культури: конституціоналізм, демократизм, регіоналізм, цивілізаційна маргінальність тощо. Проте перервність державної традиції вирішальним чином вплинула на політичну ментальність українців.

Складний історичний досвід позначився на свідомості українців і в інший спосіб: влада сприймалася як щось сакральне. В Україні влада ніколи не вважалася інститутом, а втілювала в собі певний вищий соціальний авторитет (або навпаки – анархічний антиідеал), та не сприймалася як втілення раціонально організованої держави. В нашій „національній традиції”, – пише І. Яковенко, – все в соціальному космосі набувало статус буття лише через співвідношення з владою” [9, с. 49].

Незалежність України, проголошена за складних умов розпаду СРСР 1991 року, привнесла спочатку не так багато нового в культуру взаємодії між народом і владою. Слабкість союзної влади спричинила виникнення потужного національно-визвольного руху – Народного руху України. Проте, окрім гасла безумовної незалежності України від Росії, ця політична сила не спромоглася запропонувати широкої програми державного будівництва. В. Полохало у цьому зв’язку зазначає: „1991 року Україна підняла свій національний прапор, не маючи реальної політичної й економічної програми незалежного існування як і власної політичної філософії. Та й сьогодні українська держава перебуває в невизначеному стані. Предметом внутрішніх дискусій залишаються не тільки стратегія і пріоритети соціально-економічного розвитку, принципи політичного устрою, але навіть державність як така” [27, с. 310]

Мають рацію автори праці „Український соціум”, коли зазначають: „Українська держава у 1991 році постала як держава колишньої партійної номенклатури, яка хотіла зберегти свою владу після розпаду СРСР, прикриваючись національною ідеологією. Вона почала зростатися з новою українською олігархією. Ці дві субкультури і склали у перше десятиліття незалежності значну частину української еліти” [28, с. 149]. Тому й немає

нічого дивного в тому, що основній частині населення не вдалося позбутися почуття внутрішньої дистанційованості від влади [13, с. 20].

Це виливається в не зовсім позитивні тенденції розвитку політичної свідомості українських громадян. Напередодні 15-ї річниці проголошення незалежності України Інститут соціальної та політичної психології АПН України провів масове опитування. Його результати виявилися не зовсім втішними: трохи більше 21 % громадян вважають Україну справді незалежною державою. Приблизно такий же результат було отримано в аналогічний період 2008 року. У вересні 2004 року, напередодні президентських виборів, справді незалежною державою вважали Україну не набагато більше респондентів – 26 %. За цей час зросла кількість тих, хто думає, що Україна не є незалежною державою: 2004 року їх було 49,2 %; 2005 – майже 54 %; зараз – близько 63 %. Якби на момент опитування знову проводився всеукраїнський референдум стосовно незалежності України, то голоси громадян розподілилися б наступним чином: за незалежність – 57,6 %; проти – 27,1 %; більше 15 % опитаних все ще вагаються в своєму виборі [29].

Напівавторитарному режиму, який створив другий Президент України Л. Кучма, притаманна фаза так званої „неполітики”. Л. Кучма, за виразом В. Видріна, „вбив політику”, створивши режим, де політика та бізнес були однією великою годівницею для вузького кола вибраних” [11, с. 45].

Проте перше десятиліття незалежності принесло й позитивні зрушення в світогляді української політичної еліти: „Тринадцять років розвитку у напівавторитарних умовах за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми все ж сприяли тому, що серед значної частини еліти відбувся розрив з колишнім більшовицьким минулим, зокрема – з установками на державний патерналізм” [28, с. 149].

Сьогодні можна вже більш-менш об’єктивно констатувати, що перехід від радянського авторитаризму до української демократії було істотно ускладнено внаслідок руйнації в попередній період необхідних елементів громадянського суспільства (правосвідомість, місцеве самоврядування, економічна суверенність громадян стосовно держави тощо). В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко в цьому контексті зазначають: „Складність ситуації посилюється тим, що в Україні переплітаються два різні процеси. По-перше, здійснюється перехід від становища одного з залежних регіонів наддержави до стану самостійної держави; по-друге, руйнується стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої повинні стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права людини і свободи слова” [30, с. 614].

Співіснування цих субкультур супроводжувалося взаємною активізацією їх суб’єктів та носіїв, формуючи хронічні, застійні суперечності в політичному процесі, що посилюють зростання соціальної напруги, нераціональне витрачання ресурсів влади, наростання

радикалізму, розрив комунікацій тощо [13, с. 33].

Ситуація вибухнула 2004 року, коли спроби фальсифікації президентських виборів призвели до того, що українці, за якими закріпився імідж однієї з найіндиферентніших націй Європи, масово вийшли на вулиці, протестуючи проти нечесності та свавілля влади стосовно їх волевиявлення.

Громадянське суспільство України після президентських виборів 2004 року отримало додатковий імпульс. Це наочно проілюстрували результати лютневого 2005 року опитування, яке провів американський центр IFES в Україні (кількість респондентів — 1265 осіб). Істотно змінилася порівняно з вереснем 2003 року думка громадян щодо значущості свого виборчого права. Якщо тоді 70 % вважали, що „їх голос нічого не вирішує”, то в лютому 2005 року так вважали лише 40 % [11, с. 82]. Це обнадійлива тенденція в розвитку електоральної культури українських громадян.

Але навряд чи варто перебільшувати досягнення „помаранчевої революції”. Як показали наступні події, головна серед яких – реванш невдахи президентських виборів-2004 В. Януковича на парламентських виборах 2006 року, коли за його Партію регіонів проголосував кожний третій виборець. Тож оголошений демократичний прорив виявився демократичним сплеском. Однак те, що відбулося в Україні під час „помаранчевої революції”, на думку В. Видріна, є відображенням загальносвітової тенденції десакралізації влади. Протягом багатьох століть влада носила сакральний характер, вважалася напівбожою, даною згори, відтепер же її перестали обожнювати і боятися [11, с. 157]. Отже є надія, що Україна нарешті зможе подолати принизливий для європейської нації такого масштабу та потенціалу статус периферії глобалізації і через інтеграцію до Європейського Союзу приєднається до кола суб'єктів світового політичного процесу. Зрушення в політичній свідомості громадян внаслідок „помаранчевої революції” дають підстави прогнозувати поступове утвердження активістського стилю стосовно політики і політиків, демократизації відносин між народом і державною елітою.

Якщо розглядати перспективи розвитку України в епоху постмодерну, то слід зважити на дещо запізнілий, порівняно з іншими, розвинутими країнами, характер національної модернізації. Вірогідно, найбільш придатною для прогнозування української перспективи є теорія циклів. Соціологи нині виділяють різні цикли розвитку, виходячи з історичного досвіду тієї чи іншої країни. Аналізуючи історію України, вони зробили цікаве спостереження: переломні моменти відбуваються кожні 100 років. 1917 рік став багато в чому переломним не тільки для Росії, а й для України і всього людства. Отже можна передбачити, що наступний злам відбудеться 2017 року. Керівник науково-дослідного комітету „Теорія соціальних систем” при Російському товаристві соціологів А. Давидов стверджує, що в будь-якому циклі 67 % його тривалості припадає на фазу

зростання, а 33 % - на фазу перебудови. Таким чином, фаза зростання вікового циклу почалася 1917 року, а завершилася 1984 року. Тривалість перебудови становитиме 33 роки [31, с. 43].

Отже, за теорією циклів, найвагоміші соціально-економічні та політичні перетворення відбудуться приблизно у 2010 - 2011 роках, коли Україна як система вийде на якісно новий рівень. Цикл, який розпочався 1917 року гаслом „Грабуй награбоване!”, тривав до 1984 року під знаком постійного нарощування виробничих потужностей за рахунок позаекономічного примусу та латентної експлуатації трудящих. З 1984 року розпочався новий етап перебудови, суть якого полягала у перерозподілі награбованого між своїми. В тому чи іншому вигляді та масштабі цей етап триває й досі.

Висновки

1. Якщо в традиційному суспільстві панувала філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою і народом, то в епоху модерну формується принципово нова філософія - взаємної залежності і партнерства між державною владою та її джерелом – народом. Політична влада перестала бути чимось відчуженим та незалежним суспільства.

2. В політичній культурі держав добробуту – апогею розвитку держави епохи модерну з максимальним розширенням у XX столітті виборчих прав громадян домінують активістські настановлення, адже для того, щоб отримувати від держави якісні послуги, необхідно активно впливати на її функціонування.

3. У постмодерністській політичній культурі швидше за все участь громадян в суспільно-політичному житті розвиватиметься за хвилями, по синусоїді, в залежності від конкретної ситуації та її значення для їх інтересів.

4. Політична культура сучасної України містить як один зі своїх важливих компонентів амбівалентне ставлення до держави з боку громадян. Громадяни навчилися „ставити владу на місце” („помаранчева революція” 2004 року), але ще не володіють звичайними для розвинутої демократії механізмами впливу на можновладців у некризових ситуаціях. Разом з тим, перспектива реальної демократизації після 2004 року цілком ймовірна.

5. Лише перспектива євроінтеграції дозволить незалежній Україні позбутися статусу периферії світової глобалізації та долучитися до родини розвинутих європейських народів, які будують своє політичне життя на засадах демократії, правозахисту та гарантії громадянських свобод.

Література:

1. **Платон.** Протагор // Соч. - М., 1968. - Т. 1.
2. **Аристотель.** Политика // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. - Харьков, 1999.
3. **Алмонд Г., Верба С.** Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. - 1992. - № 4.
4. **Вятр Е.** Социология политических отношений. - М., - 1979.
5. **Бурдьё П.** Социология политики. - М., 1993.
6. **Сартори Дж.** Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. - К., 2001.
7. **Грей Д.** Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности. - М., 2003.
8. **Белл Д.** Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна філософія: Хрестоматія. - К., 1996.
9. **Яковенко И. Г.** Русская интеллигенция как промежуточный социокультурный тип // Динамика культурных и социальных связей. - М., 1992.
10. **Михальченко Н.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? - К., 2001.
11. **Адаменко А. Ю., Выдрин Д. И.** Вспоминая Артхашастру. - К., 2006.
12. **Бебик В., Головатий М., Ребкало В.** Політична культура сучасної молоді. - К., 1996.
13. **Веденеев В. А.** Политическая культура постсоветских обществ: традиции, либеральные ценности и перспективы. - Кривой Рог, 2002.
14. **Матусевич В.** Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - № 4 - 5.
15. **Ясинська В. С.** Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму. Автореф. дис. ... канд. політ. наук - К., 2004.
16. **Розумний М.** Український персоналізм як фактор політичної культури // Політичний менеджмент. - 2005.- № 3 (12).
17. **Кузьмин Н. Н.** Трансформации и типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Х., 2005.
18. **Руссо Ж.-Ж.** Об общественном договоре // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко.- Х., 1999.
19. **Мелюхин И. С.** Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. - М., 1999.
20. **Тоффлер Э.** Третья волна. - М., 1999.

21. **Панарин А. С.** Искушение глобализмом. – М., 2000.
22. **Мартин Г.-П., Шуманн Х.** Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію. – М., 2001.
23. **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1999.
24. **Иноземцев В. Л.** Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М., 2000.
25. **Скрипнюк О. В.** Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2000.
26. **Алексеев О. С.** Восхождение к праву. – М., 2001.
27. Украинская государственность в XX веке: историко-политический анализ / Дергачев А. (руководитель авторского коллектива). – К., 1996.
28. **Власик О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т.** Український соціум. – К., 2005.
29. Лише 21 % громадян вважають Україну незалежною // День, 19 серпня 2006 р.
30. **Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко Л. В.** Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996.
31. Цикличность в социальных системах („круглый стол”) // Социологические исследования. – 1992. – № 6.